

देखां कामधेनु ऐसी माये । सदैवां जेया होये ।
तो चंद्रु चि परि लाहे । खेळावया ॥ १० ॥

पाहा पां शंभूची प्रसन्नता । तेया उपमन्युचिया आर्ता ।
काये क्षीराच्छि दूधभाता । देई चि ना ॥ ११ ॥

तैसा औदार्याचा कुरुठा । कृष्णु आपु जालेयां सुभटा ।
कां सर्व सुखाचा वसैठा । तो चि नोहावा ॥ १२ ॥

एथ चमत्कारु काइसा । गोसांवि लक्ष्मीकांता ऐसा ।
आतां आपुललिया सावेसा । मागावा किं ॥ १३ ॥

ह्याणौनि अर्जुने ह्याणितले । तें हांसौनि येरें दीधले ।
तें चि सांघैन बोलिले । काइ कृष्णे ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच -

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

श्रीभगवान म्हणतात, कर्मचा संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग आत्मकल्याणकारी
आहेत खरे, पण या दोहोंपैकीं कर्मत्यागपेक्षां कर्मयोगच श्रेयस्कर आहे.

तो ह्याणे गा कुंतीसुता । हे संन्यासयोग विचारितां ।
मोक्षकर तत्त्वता । दोन्ही होती ॥ १५ ॥

तहीं जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोग किर पांजला ।
जैसी नाव स्थियां बाढां । तोयतरणी ॥ १६ ॥

तैसें यारास्यार पाहिजे । तरि सोहोपा हा चि देखिजे ।
एणे संन्यासफल लाहिजे । अनायासें ॥ १७ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि माहाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

पहा, जर एखाद्या भाग्यवानाला कामधेनुसारखी आई मिळाली,
तर त्या भाग्यवंताला आकाशातल चंद्रसुद्धा खेळायला मिळेल.

आणखी असे पहा कीं, उपमन्यूला श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यावर त्या
उपमन्यूच्या इच्छेप्रमाणे त्याला दूधभाताकरितां क्षीर समुद्र दिला नाहीं का ?

त्याचप्रमाणे, औदार्याचें भांडार असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो
अर्जुनाच्या आधीन झाल्यावर सर्व सुखांनीं त्याचा आश्रय कां न करावा ?

यात आश्र्य तें कसले ? लक्ष्मीकांतासारखा मालक मिळाला
असतां, आतां आपल्या इच्छेप्रमाणे मागणे अवश्य करावे.

म्हणून अर्जुनाने ज्या ज्ञानाची याचना केली, तें श्रीकृष्णांनी प्रसन्न
होऊन दिले. श्रीकृष्ण त्याला काय म्हणाले, तें आतां सांगतो, ऐका.

संन्यासः, कर्मयोगः, च, निःश्रेयकरौ, उभौ,
तयोः, तु, कर्मसंन्यासात, कर्मयोगः, विशिष्यते

भगवान् म्हणतात, कुंतीसुता अर्जुना ! खरोखरी विचार करतां
कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग, हे दोन्ही सारखेच मोक्षाला नेणारे आहेत,
तरीपण जाणत्या नेणत्या सर्व जीवांना हा निष्काम कर्मयोग आचरण्याला
सोपा आहे. ज्याप्रमाणे पाणी तरुन जाण्यास बायकांमुलांना नाव उपयोगी येते.
त्याप्रमाणेच, सारासार विचार केला असतां, हा कर्मयोगच सर्वांना सारखाच सुलभ
आहे. यानें कर्माच्या संन्यासापासून मिळणाऱ्या फलाची प्रपत्ती कष्टावांचून होते.

ज्ञेयः, सः, नित्यसंन्यासी, यः, न, द्वेष्टि, न, कांक्षति,
निर्द्वन्द्वः, हि, माहाबाहो, सुखम्, बंधात्, प्रमुच्यते

अर्जुना, जो पुरुष कोणाचा द्वेष करीत नाही व कशाची इच्छा करीत नाहीं, तोच खरा अखंड संन्यासी होय. कारण द्वंद्वरहित होऊन तो संसारबंधापासून सुखाने मुक्त होतो.

आतां येया चि लागि सांघैन । तुज संन्यासियाचे चिन्ह ।
मग साहाजे हें अभिन्न । जाणसी तूं ॥ १८ ॥

तरि गेलेयाची से न करी । न पावतां चाड न धरी ।
जो सुनिश्चलु आंतरीं । मेरु तैसा ॥ १९ ॥

आण मी माझें हे आठवण । विसरले जेयाचे अंतःकरण ।
तो पार्था संन्यासी जाण । निरंतर ॥ २० ॥

जो मने ऐसा जाला । संगिं तो चि सांडिला ।
द्वाणौनि सुखे सुख पातला । अखंडीत ॥ २१ ॥

आतां गृहादीक आघवे । तें कांहीं च नलगे त्यजावे ।
जें घेंते जाले ख्यभावे । निःसंगु द्वाणुनि ॥ २२ ॥

देखै अग्नि विझौनि जाये । मग जै राखौंडी केवळ होये ।
तैं ते कापुसे हीं गवसूं ये । जियापरी ॥ २३ ॥

तैसा असतेन उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबंधी ।
जेयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं ॥ २४ ॥

द्वाणुनि कल्पना जै सांडे । तैं चि गा संन्यासु घडे ।
येयाकारणे दोन्हीं सांघडे । संन्यासयोग ॥ २५ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालः प्रवदन्ति न पण्डितः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

संन्यास व कर्मयोग हे दोन मार्ग निराळे आहेत, असे मूर्खाना चाटते, परंतु ज्ञानी तसें म्हणत नाहींत; कारण, एकाचे जरी योग्य अनुष्ठान केले तरी तें करणाराला दोहोंचेहि फल प्राप्त होते.

याच कारणाकरितां तुला कर्मसंन्यास करणारांचे लक्षण सांगेन,
म्हणजे या दोन्ही साधन मार्गात भेद नाही हे तुझ्या लक्षात येईल.

जो गतगोष्टींची जो आठवण करीत नाहीं, कांहीं मिळाले नाहीं तरी त्याची इच्छा धरीत नाहीं; अंतःकरणात मेरुपर्वतासारखा आतिशय स्थिर असतो.

आण पार्था, ज्याचे अंतःकरणांत मी आण माझें यांचे स्मरण राहिले नाहीं, असा पुरुष खरोखर अखंड संन्यासी होय असे तूं जाण.

ज्याचे मन या अवस्थेला येते त्याला संगच ख्यतः सोडून जातात. तो पुरुष निश्चिंत अनायासे अखंड सुख भोगतो.

अशा मनुष्याला गृहादीक सोडण्याचे कारण नाहीं. कारण, तो पुरुष संगहीन राहून, त्या पसायाशीं आपला कांहीं एक संबंध नाहीं, हे जाणत असतो.

असे पहा, विस्तव विझून गेला, म्हणजे नुसती राखाडी मागे राहते, मग ती राख कापसामध्ये देखील ज्या प्रमाणे गुंडाळून ठेवतां येतें;

त्याच प्रमाणे, ज्याच्या बुद्धीला, मी कर्ता आहे असा विकार होत नाहीं, तो उपाधींत असला, तरी तो कर्मबंधनाने बांधला जाऊ शकत नाहीं.

म्हणून संकल्पविकल्प जेव्हां मोडतात, तेव्हांच संन्यास घडतो, आण याच कारणामुळे कर्मत्याग आण कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत.

सांख्य, योगौ, पृथक्, बालः, प्रवदन्ति, न, पण्डितः,
एकम्, अपि, आस्थितः सम्यक्, उभयोः, विन्दते, फलम्

यह्निं तङ्गीं पार्था । जे मूर्ख होति सर्वथा ।
तेसांख्यकर्मसंस्था । जाणति केवि ॥ २६ ॥

साहाजे ते अज्ञान । द्व्याणौनि द्व्यणति हें भिन्न ।
यह्निं दीपप्रति काइ आनान । प्रकाश आहाति ॥ २७ ॥

पै सम्प्रक् एकानुभवें । जेहिं देखिलें तत्त्व आधवें ।
दोहोंते हीं एकभावें । मानिति गा ॥ २८ ॥

यत्स्याद्व्यैः प्रापत्ये स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साद्व्युं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आणि सांख्यीं जें पाविजे । तें चि गा योगिं गमिजे ।
द्व्याणौनि एक्य दोहों साहाजे । इया हीं परी ॥ २९ ॥

देखैं आकाशा आणि अवकाशा । भेदु कां नाहिं जैसा ।
तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । योळखे जो ॥ ३० ॥

तेया चि जर्गीं पाहलें । आपणपें तेणे चि देखिलें ।
जेया सांख्ययोग जाणवले । भेदेविण ॥ ३१ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

जो युक्तिपंथे पार्था । चडे मोक्षपर्वता ।
तो महायुखाचा निमथा । वहिला पावे ॥ ३२ ॥

याशिवाय पार्था, जे सर्वस्यां अज्ञानी आहेत, त्यांना ज्ञानयोग व कर्मयोग हे एकच आहेत त्यांचा परस्पर निगडीतपणा आहे हे कसे काय कळणार ? त्यांच्या स्वाभाविक अज्ञानामुळे, हे दोन्ही योग भिन्न आहेत असें ते म्हणतात; एकाचं दिव्याच्या प्रकाशांत कांहीं भिन्नपणा येतो काय ? तथापि, ज्यांनीं चांगल्या रीतीने अनुभव घेऊन आत्मरूपाचें तत्त्व ओळखले आहे, ते पुरुष मात्र दोन्ही मार्गाना एकरूपच वाहतात.

यत्, सांख्यैः प्रापत्ये, स्थानम्, तत्, योगैः, अपि, गम्यते,
एकम्, सांख्यम्, च, योगम्, च, यः, पश्यति, सः, पश्यति

संन्यासमार्गाने जें फल मिळतें तेंच कर्मयोगानेही मिळतें, म्हणून सांख्य
च योग हे दृष्ट्या एकच आहेत असें जो समजतो, तोच खरा ज्ञानी होय.

आणि कर्मसंन्यासाच्या उपासकांना जें स्थान लाभतें, तेच कर्मयोगानेही प्राप्त होते, म्हणून अशा प्रकारे या दोहोंमध्ये यहजींच ऐक्य आहे. आकाश आणि अवकाश यांत जसा निराळेपणा निवडतां येत नाहीं, त्याप्रमाणे कर्मयोग आणि सांख्ययोग यांची एकता ज्याला पटलेली असते, ज्यानें ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भिन्नभाव नाहीं हें जाणलें, त्यालाच आत्मरूपाचें दर्शन झाहें, असें समजावें.

संन्यासः, तु, महाबाहो, दुःखम्, आप्नुम, अयोगतः,
योगयुक्तः, मुनिः, ब्रह्म, न चिरेण, अधिगच्छति

कर्मयोगाचें अनुष्ठान केल्यावांचून संन्यासस्थिति प्राप्त होणे
कठीण आहे कर्मयोगयुक्त मुनीला संन्यास त्वरित प्राप्त होतो.

हे पार्था, कर्मयोगाच्या मार्गाने जो मोक्षरूपी पर्वतावर
चढतो तो आत्मानंदाच्या माथ्याला ल्वकर पोचतो.

ऐसी योगस्थिति जेया सांडे । तो वायां चि हव्यारीं पडे ।
परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्यासाची ॥ ३३ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

निष्काम कर्मयोगाच्या ठिकाणीं रत असलेला, शुद्धचित्त, जितेन्द्रिय, जितदेह आणि ज्याचा आत्मा
सर्व भूतांचा आत्मा झालेला आहे असा मनुष्य कर्म करीत असला तरी त्यापासून अलिप्त असतो.

जेणे भ्रांतीपासौनि हीतले । गुरुवाक्ये मन धूतले ।
मग आत्मस्वरूपीं घातले । हरौनियां ॥ ३४ ॥

जैसे खमुद्री लवण न पडे । तंच वेगाले अल्प आघडे ।
मग होये सिंधू चि एवडे । मिळे तेव्हां ॥ ३५ ॥

तैसे संकल्पौनि काढले । जेयाचे मन चैतन्य जाले ।
तेणे एकदेशीये परि व्यापिले । लोकत्रय ॥ ३६ ॥

आतां कर्ता कर्म करावे । हे कुंठले तेया स्वभावे ।
आणि करी तर्हीं आघावे । अकर्ता तो ॥ ३७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्दृष्ट्यन्वृशन्निजघनश्वनच्छन्स्यपञ्चवसन् ॥ ८ ॥

योगयुक्त झालेला तत्त्ववेत्तां पुरुष आपण स्वतः पहात असतां, ऐकत असता, स्पर्श करीत असतां,
वाय घेत असतां, खात असतां, गमन करीत असतां, निद्रित असतां, श्वासोच्छ्वास करीत असतां,

प्रलपन्विसृजन्वृण्हन्नुनिषद्विमिषम्ब्रपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

बोलतो, मलमूत्र विसर्जन करतो, डोळ्यांची उघडझांप करतो, वाय घेतो, असे दिसते -इंद्रिये
आपापत्या विषयांचे ठारीं प्रवृत्त आहेत- असा निश्चय करून, मी काहींसुद्धां करीत नाही असे मानतो.

परंतु ज्या कोणाला योगसाधन लाभले नाहीं, तो व्यर्थ संन्यासमार्ग साधण्याच्या
खटपटींत पडतो. परंतु त्याला संन्यासाची प्राप्ती केव्हांच घडत नाहीं.

योगयुक्तः, विशुद्धात्मा, विजितात्मा, जितेन्द्रियः,
सर्वभूत, आत्मभूतात्मा, कुर्वन्, अपि, न, लिप्यते

ज्याने आपले मन विषयापासून हिरावून घेतलेले असते व
गुरुपदेशाने शुद्ध करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लावले असते;

समुद्रांत मीठ पडले नाहीं तोंपर्यंत ते मर्यादित असे दिसते;
पण ते समुद्रात विलीन झाल्यामुळे समुद्राएवढे व्यापक होते.
त्या प्रमाणे संकल्पापासून दूर केल्यामुळे ज्याचे चित्त चैतन्यरूप
झाले, त्याचे मन एकदेशीय खरे, पण ते त्रिभुवन व्याप्त करते !

आतां कर्ता-कर्म-कार्य, हा त्रिपुटीचा व्यवहार स्वभावतःच त्याच्या ठिकाणीं
बंद पडतो त्याने जरी सर्व परंचे कर्म आरंभिले, तरी तो त्याचा कर्ता होत नाहीं.

न, एव, किंचित्, करोमि, इति, युक्तः, मन्येत, तत्त्ववित्,
पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिग्रन्, अशनन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्

प्रलपन, विसृजन, गृणन्, उन्मिषन्, निमिषन्, अपि,
इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेषु, वर्तन्ते, इति, धारयन्

जें पार्था तेया देहीं । मीं ऐसा आठौ नाहीं ।
तरि कर्तुन्व कैचैं काइ । उरे सांघैं ॥ ३८ ॥

ऐसे तनुत्यागेविण । अमूर्तिचे गुण ।
दीसति संपूर्ण । योगयुक्ता ॥ ३९ ॥

यहविं आणिकचियापरि । तो ही येकु शरीरीं ।
अशेषीं हीं व्यापारीं । वर्ततु असे ॥ ४० ॥

तो ही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं आइकतु आहे ।
परि तेथिचा सर्वथा नोहे । हें नवल देखै ॥ ४१ ॥

स्पर्शासि तरि जाणे । परिमळु सेवी घाणे ।
अवसरोचित बोलणे । तेया ही आथि ॥ ४२ ॥

आहारातें स्वीकरी । त्याज्य तें परिहरी ।
निद्रेचा अवसरी । निदिजे सुखें ॥ ४३ ॥

आपुलेनि इछावसें । तो ही गा चालतु दीसे ।
पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे किर ॥ ४४ ॥

हें सांघों काइ एकैक । देखैं श्वासोऽच्यासादिक ।
आणि निमेषानिमेष । आदिकरुनि ॥ ४५ ॥

पार्था तेयाचां ठांडं । हें आघवें चि आथि पाइं ।
परि तो करिता नोहे काहीं । प्रतीतिवळे ॥ ४६ ॥

जैं भ्रांतिसेजे सूतला । तैं स्वप्नसुखें भूतला ।
मग तो ज्ञानोदयीं चेडला । ज्ञानौनियां ॥ ४७ ॥

ब्रह्मण्याध्याय कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भया ॥ १० ॥

अर्जुना ! जर ज्ञानी पुरुषाला, मी देह, अशी बुद्धीच स्फुरत नाही, मग त्याच्या ठिकाणीं, मी कर्ता, हा अभिमान कोठून उरणार ते सांग. याप्रमाणे, शरीराचा त्याग न करितां त्या योगयुक्त पुरुषाचे अंगीं अव्यक्त परमात्म्याचे सर्व गुण, स्पष्टपणे अनुभवास येतात. एळवीं पाहतां, इतर सामान्य माणसांप्रमाणे तोही एक शरीर धारण करणारा जीव असून सर्व व्यवहार करीत असतांना दिसतो. कर्मयोगीही इतरांप्रमाणेंच डोळ्यांनीं पाहतो आणि कानांनी ऐकतो, परंतु नवल पहा की तो दर्शन व श्रवण या विषयांत अडकत नाही. त्याला स्पर्श झालेला समजतो, तो नाकाने वास घेतो, प्रसंगाला साजेल असें भाषणही त्याला करतां येतें. भोज्य पदार्थाचा तो स्वीकार करतो. निषिद्ध वस्तूना टाळतो, व झापेच्या वेळेला समाधानानें झोप घेतो. आपल्या आचडीप्रमाणे तो चलनवलन करतो, व त्याचप्रमाणे ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्मे करावयाचीं तीं सर्व करतो; अर्जुना ! एक एक कर्म काय सांगूं, अरे, श्वासोऽच्छ्वास, पापण्यांची उघडझाप, इत्यादी कर्मे देखील. तो करतो, हे अर्जुना ! त्या पुरुषाचे ठिकाणीं हीं सर्व कर्मे इतर लोकांसारखीच होतात. तरी आत्मप्रतीतीच्या सामर्थ्यामुळे तो या सर्व क्रियांचा कर्ता काहीं असत नाहीं. कारण तो भ्रांतिरूप अंथरुणाघर झोपला होता, तेच्हां स्वप्नसुखानें भुलला होता; परंतु ज्ञानाचा उदय झाल्यानें तो जागा झाला आहे. ब्रह्मणि, आधाय, कर्माणि, सङ्गम, त्यक्त्वा, करोति, यः, लिप्यते, न, सः, पापेन, पद्मपत्रम, इव, अम्भया

जो पुरुष सर्व कर्मे परमेश्वराचे ठिकाणीं अर्पणकरून व आसक्तीला
सोडून करितो तो पाण्यांतील कमलपत्राप्रमाणे पापापासून अलिप्त राहतो.

आतां अधिष्ठानसंगति । आशेषा ही इंद्रियवृत्ती ।
आपुलालां अर्थी । वर्तत आथी ॥ ४८ ॥

दीपाचेनि प्रकाशे । गृहिचे व्यापार जैसे ।
देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्तां ॥ ४९ ॥

तो कर्मे करी सकले । परि कर्मबंधा नाकले ।
जैसें न सिंपे जळिं जळे । पद्मपत्र ॥ ५० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सद्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

देखैं बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुरु नुदैजे ।
ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शरीर गा ॥ ५१ ॥

हें चि मळाटे परिहर्यै । तरि बाळकाची चेष्टा जैसी ।
योगिये करिति कर्म तैसीं । केवळ तनू ॥ ५२ ॥

मग पांचभूतिक सांचले । जेव्हां शरीर असे नितैले ।
तेथ मन चि राहाटे एकले । ख्याप्नीं जेवि ॥ ५३ ॥

नवल आइकैं धनुर्द्धरा । कैसा वासनेचा संवसारा ।
देहा हों नेंदी उजगरा । परि सुखःदुखें भोगी ॥ ५४ ॥

दाहिं इंद्रियांचां गाविं नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निफजे ।
तो केवळु गा द्वाणिजे । मानसाचा ॥ ५५ ॥

आत्मा हेच मूळ अधिष्ठान धरून पाहिले तर त्याच्या इंद्रियांच्या
प्रवृत्ती आपापल्या विषयांच्या ठिकाणीं व्यवहारकरीत असतात.

ज्याप्रमाणे दिव्याचे प्रकाशाच्या साह्याने आपण घरांत सर्व व्यवहार करतो,
त्या प्रमाणे योगयुक्तांचीं सर्व कर्मे शरीरधारणेच्या निमित्ताने घडत असतात.

ज्या प्रमाणे कमळाचे पान पाण्यांत असून पाण्याने लिप्त होत नाहीं,
तसेंच कर्म करीत असतांही त्याचा लेप कर्मयोग्यास लागत नाहीं.

कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवळैः, इन्द्रियैः, अपि,
योगिनः, कर्म, कुर्वन्ति, संगम्, त्यक्त्वा, आत्म, शुद्धये

योगी हे आत्मशुद्धीकरितां केवळ शरीर, मन, बुद्धि, इंद्रिये यांच्या
साहाय्यने फलांचा संग टाकून कर्म करतात, मळणून त्यांची चित्तशुद्धि होते.

जी कर्म बुद्धीने दखल घेण्याआधी घडतात आणि मनांत चिचार
उद्भवण्याच्या अगोदर होतात; त्याना केवळ शरीराचा व्यापार मळणतात.

हीच गोष्ट सोप्या शब्दांत सांगतों, ऐक. तान्त्र्या मुलाचे जसे निर्हतुक
चलन घलन असते, तशी योगीही केवळ शरीराने कर्मे करतात.

मग हें पंचमहाभूतांपासून बनलेले शरीर जेव्हा योगनिद्रावश
होतें, तेव्हां ख्याप्नामध्ये एकटे मनच सर्व व्यवहार करीत असतें.

अर्जुना, एक आर्थ्य पाहा. या वासनेचा विस्तार केवढा आहे ! शरीर
भानावर येऊ न देतांच त्याकडून ख्याप्नामध्ये ती सुखदःखें भोगविते.

जेथे इंद्रियांच्या क्षेत्रांत काहीच जाणीव होत नाही असे
जे कर्म असते ते केवळ मानसिक कर्म, मनोव्यापार होय.

योगिये तो ही करिति । परि अकर्मी तैयें बुद्धिति ।
जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥ ५६ ॥

आतां जालेयां भ्रमहत । जैसें पिशाचाचें चित्त ।
मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकल्प दीसे ॥ ५७ ॥

स्वरूप तरि देखें । आवृष्टिले आळके ।
शब्दु घोले मुखें । परि ज्ञान नाही ॥ ५८ ॥

हे असो काजेविण । जें जें काहीं करण ।
तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचे ॥ ५९ ॥

मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें ।
घोळख अर्जुनातें । द्वाणे हरी ॥ ६० ॥

ते बुद्धि धूरे करुनि । कर्म करी चित्त देउनि ।
परि नैष्कर्म्यापास्यौनि । मुक्त दीसति ॥ ६१ ॥

जे बुद्धिचिये ठाउनि देहीं । तेयां अहंकाराची शंका नाहीं ।
द्वाणौनि कर्म चि करित पाहीं । चोखाळले ॥ ६२ ॥

आगा करितेनविण कर्म । तें चि तें नैष्कर्म्य ।
हे जाणति गुरुगम्य । सुवर्म जे ॥ ६३ ॥

आतां शांतरस्याचें भरितें । सांडित आहे पात्रातें ।
जें बोलणे घोलापरौतें । बोलवलें ॥ ६४ ॥

एथ इंद्रियांचा पांगु । जेयां फीटला आहे चांगु ।
तेयांसी चि आथि लागु । परिस्यावेया ॥ ६५ ॥

हा असो अतिप्रसंगु । न संडि पां कथालागु ।
होईल श्लोकसंगती भंगु । द्वाणौनियां ॥ ६६ ॥

योगीलोक ह्याही मनोव्यापाराचें आचरण करतात, पण ते त्या कर्मानें बांधले जात नाहीत, कारण त्यांनी अहंभावाची संगती टाकून दिलेली असते. पिसाटाच्या चित्ताप्रमाणे जेव्हां एखादा माणूस भ्रमिष्ट होतो, तेव्हां त्याच्या इंद्रियांचे व्यवहार अनुशासनहीन आसतात. त्यास रूप दिसतें, हांकां मारलेले ऐकूं येतें, तो स्वतः तोंडाने वालूं शकतो; पण त्या क्रियांचे ज्ञान त्याला नसतें. असो, याप्रकारे काहीं एक उद्देश मनांत न धरतां जें जे काही केलें जातें तें तें सर्व केवळ इंद्रियांचे कर्म आहे असें समज. मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, जे जाणण्याचे काम असते ते सर्व केवळ बुद्धीचे कर्म होय, हे तू ओळख. योगी बुद्धीचा उपयोग करून चित्त एकाग्र करून कर्म करतात, पण ते नैष्कर्म्य स्थितीस प्राप्त झालेल्या पुरुषांपेक्षांहि मुक्त दिसतात. कर्तृत्वभावना न ठेवता जेव्हा कर्म केली जातातात तेव्हाच नैष्कर्म्य अवस्था येते. म्हणून कर्म करूनही ते पवित्र असतात. अर्जुना, कर्तेपणाच्या अहंभावनेवांचून कर्म करणे म्हणजेच निष्कर्म, ही गुरुच्या उपदेशातून समजणारी रहस्याची गोष्ट ते योगी जाणतात. हे वर्णन आता शांतरस्याने एवढे भरले आहे की रसवत्ता धारण करण्याचे पात्र, तें भरून तो खालीं सांडत आहे ज्यांचा इंद्रियांचा निःशेष संबंध सुटला, अशा पुरुषांनाच हे निरूपण ऐकण्याचा अधिकार आहे. त्यांनाच हे समजू शकेल. यावर श्रोते म्हणाले, हे विषयांतर करणे पुरे. मूळ कथेचा यलगपणा सोडू नकोस, कारण तसें करण्यानें श्लोकांच्या संगतीचा विघाड होईल.

जें मना कळितां कुचाडे । घांघवसितां बुद्धी नातुडे ।
ते दैयाचेन सुरवाडे । सांघवले तुज ॥ ६७ ॥

जें शब्दातीत स्वभावे । तें वोर्लीं चि जरि फावे ।
तरि आणिके काइ करावे । सांघैं कथा ॥ ६८ ॥

हा अर्तिविशेषु श्रोतेयांचा । जाणौनि दासु निवृत्तिचा ।
ह्याणे संघादु तेयां दोघांचा । परियसां तरि ॥ ६९ ॥

मग कृष्णु ह्याणे पार्थते । आतां प्राप्ताचे चिन्ह पुरते ।
सांघैन तुज निरुते । चित्त देई ॥ ७० ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

कर्मफलाचा त्याग केलेला योगी अत्यंत श्रेष्ठ अशी शांती मिळवतो. आणि
आत्मनिष्ठ नसणारा पुरुष, वासनेने प्रेरित होऊन फलासक्त झाल्यामुळे बद्ध होतो.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

सर्व कर्माचा मनाने संन्यास करून व इंद्रिये आंपल्या स्वाधीन ठेवून विषयसुखाची
इच्छा न करतां, ह्यां नवद्वारपुरांत कांहीं न करतां कांहीं न करवितां सुखाने राहतो.

तरि आत्मयोगे आथिला । जो कर्मफलासि घीटला ।
तो घर रिगौनि वरिला । शांती जगीं ॥ ७१ ॥

एरु कर्मबंधे किरीटी । अभिलाखाचिया गांठी ।
कालासला खुंटीं । फलभोगाचां ॥ ७२ ॥

फलाचिये आघवे । ऐस्ये कर्म करी आघवे ।
मग न कीजे येणे भावे । उपेक्षि जो ॥ ७३ ॥

जें मनाने समजण्यास अवघड, व विचार करूनही बुद्धीला न
सांपडणारे, तें व्याख्यान करणे भाग्ययोगाने तुला लाभले आहे.

अरे, जें तत्त्वज्ञान बोलापलीकडचे आहे, तेंच जर तुला वार्णीने वर्णून सांगण्याचे
कसव साधले तर मग आणखी काय हवे ? तू पुढे कथा काय ती सांग.
श्रोत्यांची ही विशेष इच्छा जाणून श्रीनिवृत्तिदास श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात,
श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांचा दोघांचा संघाद ऐकत आहात ना, तोच पुढे ऐका.

मग भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना, तुला आता
प्राप्त पुरुषांचे चिन्ह सांगतो, तें तू नीट चित्त देऊन ऐका.

युक्तः, कर्मफलम्, त्यक्त्वा, शांतिम्, आप्नोति, नैष्ठिकीम्,
अयुक्तः, कामकारेण, फले, सक्तः, निबध्यते

सर्व, कर्माणि, मनसा, संन्यस्य, आस्ते, सुखम्, वशी,
नवद्वारे, पुरे, देही, न, एव, कुर्वन्न, न, कारयन्

जो आत्मैक्याने संपन्न झाला व जो कर्माचे फल जें विषयसुख, त्यालाही
घीटला, त्याला या जगांत शांतीने आपण होऊनच माळ घातली, असे होते.

बाकीचे जे आत्मैक्याने संपन्न नाहीत ते अभिलाषेच्या गुंत्यात
पडतात बरावाईट भोग भोगण्याच्या खुंट्याला घांधले जातात.

फलाची इच्छा असलेल्या पुरुषाप्रमाणे तो सर्व कर्मे करतो परंतु त्या
कर्माचा मी कर्ता नव्हे असे समजून त्या कर्माघिषयीं तो उदास राहतो.

तो जियाकडे वास्य पाहे । तेउती सुखाची सृष्टि होये ।
तो द्वाणे तेथ राहे । महाबोधु ॥ ७४ ॥

नवद्वारे देहीं । तो असे परि नाहीं ।
करितू चि न करी काहीं । फळत्यागी ॥ ७५ ॥

न कर्तृत्यं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

यृष्टिकर्त्या परमेश्वराने लोकांचीं कर्मे लोकांचे कर्तृत्य किंवा कर्मफल हीं
तिन्ही उत्पन्न केलिली नाहीत. हे सर्व स्वभावाकडून, प्रकृतीकडून केले जाते.

जैसा कां सर्वेश्वर । पाहिजे तंव निर्व्यापारु ।
परि तो चि रची विस्तारु । त्रिभुवनाचा ॥ ७६ ॥

आणि करिता ऐसें द्वाणिपे । तरि कर्मि कळणि न सिंपे ।
जें हातुपाढूऱ न लिंपे । उदास्युतिचा ॥ ७७ ॥

योगनिद्रा तरि न मोडे । अकर्त्तेपणा सांचलु न पडे ।
परि महाभूतांचे दळवाडे । उभारी भले ॥ ७८ ॥

जगाचा जिविं आहे । परि कळणांचा कहिं नोहे ।
जग चि होये जाये । तो शुद्धि ही नेणे ॥ ७९ ॥

नादते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

परमेश्वर कोणाचे पाप घेत नाही व पुण्यही घेत नाही. पण
ज्ञान हे अज्ञानाने आच्छादित झाल्यामुळे प्राणी मोह पावतात.

पापपुण्ये अशेषे । तो पासिं चि असतु न देखे ।
आणि साक्षी ही दोहों न ठके । एरि गोठि काइसी ॥ ८० ॥

असा योगी जिकडे दृष्टी देतो, तिकडे सुखमय सृष्टी होते तो जे
काही सहज बोलतो, त्या बोलण्यात महान तत्त्वज्ञान भरलेले असते.
तो या नऊ छिद्रांच्या शरीरांत राहून देहभावहीन असतो,
आणि सर्व कर्मे करूनही त्याने तीं न केल्याप्रमाणे आहेत.

न, कर्तृत्यम्, न, कर्माणि, लोकस्य, सृजति, प्रभुः;
न, कर्मफल, संयोगम्, स्वभावः, तु, प्रवर्तते

ज्याप्रमाणे सर्वेश्वर जर पाहिला, तर तो वस्तुतः क्रियाशून्य असतो,
परंतु त्यानेंच मायोपाधीने हा त्रिभुवनाचा पसारा विस्तारला आहे.
आणि जर त्याला, कर्ता, असें म्हणावें, तर तो कोणत्याही कर्माला स्पर्श करीत नाही
कारण त्याची उदासीन घृति असल्याकारणाने एकही अवयव त्यामुळे मलिन होत नाहीं.

त्याची योगनिद्रेचा मुळींच भंग होत नाहीं, व त्याच्या अकर्त्तेपणालाही दोष लागत
नाहीं, असें असूनहि तो महाभूतांचे अनेक समुदाय चांगल्या तर्फेने उत्पन्न करतो.

तो सर्व जगाच्या अंतर्यामी आहे, पण कधी कोणाचा होत नाही. आणि
हे जगत् उत्पन्न होतें व लयास जाते, याची त्याला वार्ता देखील नसते !

न, आदते, कस्यचित्, पापम्, न, च, एव, सुकृतम्, विभुः;
अज्ञानेन, आवृतम्, ज्ञानम्, तेन, मुह्यन्ति, जन्तवः:

पापपुण्यं, हीं त्याच्या अगदीं जगल असून, तो त्यांना जाणत नाहीं. इतकेच नव्हे,
तर त्याला साक्षीभूत सुझां तो नसतो; मग दुसऱ्या गोष्टीबदल कशाला विचारावें.

पै मूर्त्तिचेनि मेळे । तो मूर्तु चि होउनि खेळे ।
परि अमूर्तपण न मैले । दाढुलेयाचें ॥ ८१ ॥

तो सृजी पाळी संहारी । ऐसे बोलति जे चराचरी ।
ते अज्ञान गा अवधारी । पांडुकुमरा ॥ ८२ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ ८३ ॥

परंतु ज्यांचे तें अंतःकरणांतील अज्ञान आत्मज्ञानानें नष्ट झालें त्यांचे
तें ज्ञान सूर्याप्रमाणे त्या सच्चिदानंद घन परमात्म्याला प्रकाशीत करतें.

तें चि अज्ञान जै समूल तूटे । तै भ्रांतिचे मसैरे फीटे ।
मग अकर्तृत्य हें प्रकटे । ईश्वराचें ॥ ८४ ॥

एथ ईश्वरु एक अकर्ता । ऐसे मानलें जरि चित्ता ।
तो चि मी हें स्वभावता । आदिं चि आहे ॥ ८५ ॥

ऐसेनि विवेके उदो चित्ति । तेयांसि भेदु कैचा त्रीजगती ।
देखै आपुलिया प्रतीती । जग चि मुक्त ॥ ८६ ॥

जैसी पूर्वदिशेचां राउऱी । उदयाची सूर्य होये दिवाळी ।
कि एऱ्ही हीं दिशां तिये चि काळीं । काळिमा नाहिं ॥ ८७ ॥

ऐसे व्यापक ज्ञान भलें । जेयांचेया हृदया गिवसत आलें ।
तेयांची समतादृष्टि बोलें । विशेषूं काई ॥ ८८ ॥

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्त्रिष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्पणाः ॥ ८९ ॥

आणि ज्या परमार्थतत्त्वांतच ज्यांची बुद्धी रंगली तेथेच त्यांचे अंतःकरण रमले व जे तस्त्रिष्ठ
व तत्परायण झाले, त्यांचे पाप ज्ञानानें निःशेष धुऊन जाऊन ते पुन्हा जन्मास येत नाहींत

संगुण स्वरूपाच्या यंगतीने तो संगुण होऊन क्रीडा
करतो, पण त्याचे निराकारत्व, निर्गुणत्व मलीन होत नही.

परमेश्वर सृष्टी उत्पन्न करितो, तिचे पोषण करतो व तिचा संहारही
तोच करतो असे जे जगत बोलले जाते ते अज्ञानच आहे हे लक्षात घे.

ज्ञानेन, तु, तत्, अज्ञानम्, येषाम्, नाशितम्, आत्मनः ।
तेषाम्, आदित्यवत्, ज्ञानम्, प्रकाशयति, तत्परम्,

हें अज्ञान निःशेष नाहिसे झालें असतां परमेश्वराच्या कर्तृत्वाची भ्रांती
नाश पावते. असें झालें म्हणजे मग ईश्वराचे अकर्तृपण ख्यात समजून येतें.
मग ईश्वर अकर्ता आहे, म्हणून सृष्टी झालीच नाही ही गोष्ट चित्ताला पटली कीं,
आपण स्वतः देह नसून ईश्वररूपच, चेतनरूपच आहोत असे आपोआप लक्षात येते.

असा जेव्हा विवेक चित्तांत प्रकट होतो, मग त्याला या त्रिजगतांत भेद
रहात नसून, तो आपल्या अनुभवानें सर्व जगच मुक्त आहे असें पाहतो.

कारण पूर्व दिशेच्या घरीं सूर्य उगवला म्हणजे तेथे प्रकाशाची दिवाळी
होते, आणि त्या क्षणीं इतर सर्व दिशांत अंधकार उरत नाहीं.

बुद्धीचा निश्चय होऊन आत्मज्ञान झाल्यामुळे, साधक आपणच आपल्याला ब्रह्मरूप
मानूं लागतो आणि रात्रंदिवय ब्रह्मपरायण होऊन आपली ब्रह्मस्थिति पूर्णपणे राखतो.

तद्बुद्ध्यः, तदात्मानः, स्त्रिष्ठाः, तत्परायणाः,
गच्छन्ति, अपुनरावृत्तिम्, ज्ञान, निर्धूत, कल्पणाः

एक आपणयां चि जैयें । ते देखति विश्व तैयें ।
हें बोलणे काइ ऐसें । नवल एथ ॥ ८८ ॥

परि दैव जैयें कवतिके । कहिं विसरौनि दैन्य न देखे ।
कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतितें ॥ ८९ ॥

ना तरि अंधकाराची वानी । जैसा सूर्यु नेणे स्वप्नीं ।
अमृत नाइके आपुले कानीं । मृत्युकथा ॥ ९० ॥

हें असो संतापु कैसा । द्वाणौनि चंद्रु कां न स्मरे जैसा ।
भूतिं भेदु नेणति तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९१ ॥

विद्याविनयसम्बन्धे ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

मग मशकु हा गजु । कां श्वपचु हा द्विजु ।
पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरैल के ॥ ९२ ॥

ना तरि धेनु हे श्वान । एक गरुये एक हीन ।
हें असो कैचें स्वप्न । जागतेया ॥ ९३ ॥

एथ भेदु तरि देखावा । जरि अहंभाओ उरला होआवा ।
तो आदीं चि नाहिं आघवा । आतां विषम काइ ॥ ९४ ॥

द्वाणौनि सर्वत्र सदा सम । तें आपण चि अद्वय ब्रह्म ।
हें संपूर्णता जाणै वर्म । समदृष्ट्यांचें ॥ ९५ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

असें सर्वव्यापक ज्ञान ज्यांच्या हृदयाचा शोध करीत आले त्याची
जी यमतादृष्टि होते, तिचें शब्दांनी विशेष काय वर्णन करूं ?
ते जसे आपल्यालाच ब्रह्मरूप पाहतात, तसेंच ते सर्व जगाला मुक्त
ब्रह्मरूपच पाहतात, हें येथें सांगण्यांत काय मोठे आश्वर्य आहे ?
अथवा सूर्य स्वप्नांत देखील अंधकाराचे स्वरूप पाहात
नाहीं, किंवा अमृताच्या कानावर मृत्यूची वार्ताहि येत नाही;
हें असो; परंतु ज्याप्रमाणे चंद्र उष्मा कसा आहे तें जाणत नाहीं,
तसाच त्या ज्ञानी पुरुषांना भूतमात्रांत कोणताही भेदभाव आढळत नाहीं.

विद्या, विनय, सम्बन्धे, ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि,
शुनि, च, एव, श्वपाके, च, पण्डिताः, समदर्शिनः

ज्ञानीजन हे विद्या व विनययुक्त ब्राह्मण तसेंच गाय, हत्ती,
कुत्रा आणि चांडाल या सर्वांमध्ये समदृष्टी ठेवणारे असतात.

मग हा मशक, हा हत्ती, हा चांडाल, हा ब्राह्मण तसेंच हा
माझा मुलगा किंवा दुसऱ्याचा, इत्यादी भेदभाव कसले उरतात ?
अथवा ही गाय, हा कुत्रा, हा श्रेष्ठ, हा कनिष्ठ हा भेद तरी कोठला
राहणार ? हें राहू दे, जागा असलेल्याला स्वप्न कोठून पडणार ?
जर कशाचा अहंकार उरला तरच भेदाचा प्रत्यय येतो. तो अहंकार
तर पूर्वीच निःशेष नाहिसा झाला. मग तेथें भिन्नपणा कोठून असणार ?
म्हणून सर्व ठिकाणीं, सर्व काळ सारखे असणारें जें अद्वय ब्रह्म
तेच आपण आहों. हें तत्त्व समदृष्टीचे रहस्य आहे असे समज.

इह, एव, तैः, जितः, सर्गः, येषाम्, साम्ये, स्थितम्, मनः,
निर्दोषम्, हि, समम्, ब्रह्म, तस्मात्, ब्रह्मणि, ते, स्थिताः

ज्यांचे चित समतेला पावले, त्यांनी या लोकीच संसाराला जिंकले, , ब्रह्म सम आहे
व दोष रहित आहे; म्हणून समचित झालेले पुरुष ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीच स्थिर असतात.

जिहिं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांते न दंडितां ।
भोगिली निःसंगता । कामेविण ॥ ९६ ॥

जिहिं लोकाचेन आधारे । लौकिके चि व्यापारे ।
सांडिले निदस्युरे । लौकीक हें ॥ ९७ ॥

जैसा जनामाजि खेचरु । अस्तू चि जना नक्हे गोचरु ।
तैसे शरीरीं ते परि संसारु । नोळखे तेयां ॥ ९८ ॥

हें असो पवनाचेनि मेळे । जैसे जळिं जळ चि लोळे ।
आणिके द्याणति वेगळे । कळोळ हे ॥ ९९ ॥

तैसे नामरूप तेयाचे । यहांचि ब्रह्म चि ब्रह्मिचे ।
मन साप्या आले जेयाचे । सर्वत्र गा ॥ १०० ॥

न प्रहृष्टेत्रियं प्राप्य नोळिजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि ते स्थितः ॥ २० ॥

प्रिय वस्तूची प्राप्ति झाली असतां आनंद मानू नये; अप्रिय वस्तू समोर आली असतां
खंत करू नये. तोच स्थिरबुद्धी, मोहरहित, ब्रह्मज्ञ व ब्रह्माच्या ठिकाणीं स्थिर आहे.

ऐसेन समदृष्टी जो होये । तेया पुरुषा लक्षण ही आहे ।
अर्जुना संक्षेपे सांघैन पाहे । अच्युतु द्याणे ॥ १०१ ॥

तरि मृगजलाचेनि पूरे । जैसे न लोटिजे कां गिरिचरे ।
तेया शुभशुभीं न विकरे । पातलां जो ॥ १०२ ॥

तो चि तो निरुता । समदृष्टी तत्वता ।
हरि द्याणे पांडुसुता । तो चि ब्रह्म ॥ १०३ ॥

ज्यांनी विषयाचा संग न सोडता व इंद्रियांना बळजवरीने न
आवरतां, निष्काम मनोभूमिकेमुळे निःसंगता अंगी आणलेली असते.

जे लोकांना अनुसरून, लोक करतात त्या प्रमाणे व्यवहार
करतात; पण लौकिकांत असलेले अज्ञान सोडून दिले आहे;

ज्या प्रमाणे पिशाच जगांत असून जगाला दियत नाहीं,
त्याप्रमाणे, शरीरधारी असूनही तो संसाराला ओळखीत नाहीं.

हें असू दे, वायाच्या योगाने पाणीच पाण्याचर लोळते, लोक
त्यास, ह्या लाटा पाण्याहून वेगळ्या आहेत असे म्हणतात;

तसेच या मनुष्याचे नाम व रूप व्यहारात वेगळे दिसते, एरची, ज्याचे मन
सर्व ठिकाणीं साम्याला आलेले आहे, तो खरोखरि ब्रह्मच म्हणून ओळखावा !

न, प्रहृष्टेत, प्रियम्, प्राप्य, न, उळिजेत, प्राप्य, च, अप्रियम्
स्थिरबुद्धि, असंमूढः, ब्रह्मवित्, ब्रह्मणि स्थितः

श्रीअच्युत म्हणतात - ज्याची समदृष्टी झालेली आहे, त्या पुरुषाला
लक्षण देखील आहे. अर्जुना, मी तुला ते थोडक्यांत सांगतो. ऐक. !

ज्याप्रमाणे मृगजलाच्या पुराने डोंगर चाहून जात नाहीत, त्या प्रमाणे चांगल्या
अथवा वाईट गोष्टी प्राप्त झाल्या असतां, त्याच्यामध्ये विकार निर्माण होत नाहीत.

असा जो असेल, तोच खराखरा संपूर्ण समदृष्टी समजावा.
तोच प्रत्यक्ष ब्रह्म होत, असे श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले.

बाह्यस्पर्शस्वक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्वुते ॥ २१ ॥

बाह्य विषयसुखांतं ज्याचें अंतःकरण आसवत झालेले नाही त्याला आत्म्याचे ठिकाणचें
जें सुख आहे तें मिळतें. तो ब्रह्माशीं समरस झालेला योगी अक्षय सुखाचा अनुभव घेतो

जेया आपणपे सांडूनि काहीं । इंद्रियग्रामु वेरि एणे नाहीं ।
तो विषय न सेवी हें काई । चित्र एथ ॥ १०४ ॥

साहाजें स्वसुखिचेन अपारें । सुरवाडें आंतरें ।
रचला द्वाणौनि वाहिरें । पाउल न घली ॥ १०५ ॥

सांघैं कुमुददलाचेनि ताटें । जेविला चंद्रकिरणें चोखटें ।
तो चकोरु वाळूवंठें । चुंबितु आहे ॥ १०६ ॥

तैसें आत्मसुख उपाइलें । जेयासि आपणांचि फावलें ।
तेया विषय साहाजें सांडले । सांघों काई ॥ १०७ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्त कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

विषय च इंद्रियें यांच्या संयोगानें उत्पन्न होणारे जे भोग ते उत्पन्न होणारे च नाश पावणारे
असल्यामुळे दुःखालाच कारण होतात. हे कौंतेया, ज्ञानी पुरुष त्यांच्या ठिकाणीं रममाण होत नाहीं.

यहाविं तहीं कवतिकें । विचारूनि पाहे पां नीकें ।
एयां विषयांचेन सुखें । झांकवति कवण ॥ १०८ ॥

जिहं आपणपे नाहिं देखिलें । ते चि एहिं इंद्रियार्थी रंजले ।
जैसें कां आलुकैलें । तुषान्न सेवी ॥ १०९ ॥

ना तरि मृगें तृष्णापीडिलें । संभ्रमें विसरौनि जळतें ।
मग तोयबुद्धि बरडीतें । टाकूनि एंति ॥ ११० ॥

बाह्यस्पर्शेषु, असक्तात्मा, विन्दति, आत्मनि, यत्, सुखम्,
सः, ब्रह्मयोग, युक्तात्मा, सुखम्, अक्षयम्, अश्वुते

जो आत्मस्वरूपाला सोडून कर्थीहीं इंद्रियाधीन होत नाहीं,
तो इंद्रियांचे विषय स्वीकारीत नाही हे नवल नाही.
आत्मसुखाच्या पूर्णतेने त्याचें अंतरंग पूर्ण सुखावलें
असल्यामुळे, तो बाह्य विषयांच्या दिशेने पाऊलही घालीत नाहीं.
अर्जुना ! सांग बरें, जो चकोर पक्षी चंद्रविकासी कमलाच्या दलाचें ताट करून जो
शुद्ध चंद्रकिरणांचें भोजन करतो, तो वाळवंटांतील घाळूचे कण येवन करील काय ?
त्या प्रमाणे ज्याला स्वतःच आपल्या ठिकाणीं उत्कृष्ट आत्मसुख प्राप्त झालें,
त्यानें विषयांचा सहज त्याग केला, यांत विशेष सांगण्यासारखें तें काय ?

ये, हि, संस्पर्शजाः, भोगाः, दुःख, योनयः, एव, ते,
आदि, अन्त, वन्त कौन्तेय, न, तेषु, रमते, बुधः

बाकी या विषयांच्या सुखानें कोण फसले जातात,
याचा एर्हीं सहजच चांगला विचार करून पहा,
ज्यांनी आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाहीं, तेच ह्या इंद्रियांपासून होणाऱ्या
विषयसुखांत रममाण होतात ज्या प्रमाणे भुकेलेला दरिद्री पुरुष कोंडाही खातो,
किंवा तहानेने व्याकुळ झालेलीं हरणे भ्रमाने खव्या पाण्याला विसरून,
बरड जमिनीवर भासणाऱ्या मृगजळालाच पाणी समजून तेथे धांवून येतात.

तैसें आपणपे नाहिं दीठे । जेहांते स्वसुखाचे सदा खरांटे ।
तेयांसी चि विषय हे गोमटे । आवडति ॥ १११ ॥

यळविं विषैं काइ सुख आहे । हें बोलणे चि सारिखें नोहे ।
तरि विद्युत्स्फुरणे कां न पाहे । जगामाझि ॥ ११२ ॥

सांघै वातातापु हा धरे । ऐसें अभवाया चि सरे ।
तरि निमाळिके धवळारे । करावीं कां ॥ ११३ ॥

द्वाणौनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे ।
जैसें महुरें हान कां द्वाणिजे । विषकंदाते ॥ ११४ ॥

ना तरि भौमा नांव मंगळु । रोहिणीते द्वाणिजे जळु ।
तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषइकु हा ॥ ११५ ॥

हे असो आघवी बोली । सांघ पां सर्पफणिची साउली ।
ते शीतळ होईल केतुली । मूखकांसि ॥ ११६ ॥

जैसा आमीषकवळु पांडवा । मीनु न सेही तंव चि बरवा ।
तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणै ॥ ११७ ॥

हें चि विरक्तिचिया दृष्टी । जैं निहाळिजे किरीटी ।
तैं पांडुरोगाचिये पुष्टी- । सारिखें दीसे ॥ ११८ ॥

द्वाणौनि विषयभोगीं जें सुख । तें सांघंत चि जाण दुःख ।
परि काइ करीतु मूर्ख । तें न सेवितां न सरे ॥ ११९ ॥

ते आंतर नेणती चि बापुडे । द्वाणौनि आगत्या सेवणे घडे ।
सांघै पूयपंकिचे कीडे । काइ चिल्हिसि घेंती ॥ १२० ॥

तेयां दःखियां दुःख चि जिक्कार । ते विषयकर्दीमिचे दर्दूर ।
ते चि जळातें जळचर । संडितु केवि ॥ १२१ ॥

त्याप्रमाणे ज्यांनी आपल्या आत्मस्वरूपाला जाणले नाही, ज्यांच्या ठिकाणीं स्वरूपानंदाचा नेहमीं पूर्ण अभाव असतो, त्यांनाच हीं विषयसुखे मोठीं गोड वाटतात. खरें पाहूं जातां विषयांत सुख आहे हें बोलणेच योग्य नाही. तर मग विजेच्या चमकण्यामुळे जर्गीं प्रकाशाचा उदय कां होत नाहीं ?

तूं मला असें सांग, कीं जर मेघांच्या छायेपासूनच वारा पाऊस आणि ऊन यांपासून संरक्षण लाभले, तर मग तिमजली चुनेगच्ची घाडे तरी कशाल बांधावे ? म्हणून, विषाच्या कांद्याला ज्याप्रमाणे अज्ञानपणाने गोंड म्हणतात, त्या प्रमाणे विषयांत सुख आहे असें जे म्हणतात, ती अजाणपणांची वृथा बडबड आहे.

किंचा भौम या पांपग्रहाला मंगळ म्हणतात, अथवा मृगजळाच्या भ्रमाला जळ म्हणतात, त्या प्रमाणे विषयांपासून येणाऱ्या अनुभवाला सुख म्हणणे व्यर्थ आहे. हें सर्व बोलणे राहूं द्या. मला इतकेच सांग कीं, सापाच्या फडेची साचली उंदराला कितीशी सुखकारक होईल ?

अर्जुना, गळाला लावलेल्या मांसाला मासा तोंड लावीत नाहीं तोंपर्यंतच चांगले, त्या प्रमाणे विषयांच्या संगाची स्थिति आहे, हें तूं निसंशय समज !

अर्जुना, विरक्तांच्या दृष्टीने या विषयांकडे पाहिले, म्हणजे पंडुरोगी माणसाच्या अंगाला जी पुष्टी असते तशी दिखाऊ, पण घातकच.

म्हणून विषयांच्या उपभोगामध्ये जें सुख असते, ते प्रारंभापासून शेवटपर्यंत दुःखच आहे, हें समज, पण मूर्खाना तें विषयसुख भोगल्यावांचून राहवत नाही.

त्यांना आंतले घर्म ठाऊक नसल्यामुळे ते बापडे मोठ्या आवडीने विषयांचे सेवन करतात. सांग, पूयाच्या चिखलांतील किड्यांना पूयाची किळस येते काय ? त्या दुखी लोकांना दुःख हेच जीवन होऊन राहिलेले असते. ते विषयरूप चिखलांतले बेडूक, भोगरूपी पाण्यांतले ते मासेच जणूं, मग ते विषय कर्ये सोडतील ?

आणि दुःखयोनि जिया आहाति । तिया निरर्थका तरि नक्षति ।
जरि विषयांवरि विरक्ति । धरीति जीव ॥ १२२ ॥

ना तरि गर्भवांसादि संकट । कां जन्ममरणीचे कष्ट ।
हे विसांवेनिविण । चाहवी कवण ॥ १२३ ॥

जरि विषदं विषयो सांडिजैल । तरि महादोषिं के वसिजैल ।
आणि हा संसारशब्दु नक्षेल । लटका जर्गी ॥ १२४ ॥

द्वाणौनि अविद्याजात नाथिले । तें तिहिं चि साच दाविले ।
जिहिं सुखबुद्धी घेतले । विषयदुःख ॥ १२५ ॥

एयाकारणे गा सुभटा । हा विचारितां विखो ओखटा ।
तूं झनें काहीं इया वाटा । विसरौनि जासी ॥ १२६ ॥

पैं ययातें विरक्त पुरुष । त्यजीति कां जैसें विष ।
निराशां तेयां दुःख । दाविलां नावडे ॥ १२७ ॥

शक्नोतीहैव यः सोदुं प्राक्षारीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्धवं वेगं स युक्तः स युखी नरः ॥ २३ ॥

ज्ञानियांचां ठांड । एयाची मातु ही किर नाहिं ।
देहीं देहभाव जिहीं । स्वघश केले ॥ १२८ ॥

जेयातें बाद्याची भाष । नेणिजे चि निःशेष ।
आंतर चि सुख । एक आथि ॥ १२९ ॥

परि तें वेगळेपणे कां भोगिजे । जैसें पक्षियें फल चुंबिजे ।
तैसें नक्ते तेथ विसरिजे । भोगितेपण ॥ १३० ॥

जर विषयांचे ठिकाणीं जीवमात्र विरक्ती धरतील, तर दुःखदायक
योनी ज्या आहेत, त्या सर्व निरर्थक होणार नाहीत काय ?

नाहीतर गर्भवासापासून, जन्म व मरण यांतील कष्ट भोगावें लागतें ती
संसारचाट कांही एक विश्रांती न घेता सारखी मग कोणी चालायची ?

जर विषयासक्त जनांनीं विषयोपभोग सोडले, तर महादोषांनीं कोठें
वस्ती करावी ? आणि संसार हा शब्दच निरर्थक होणार नाही का ?

म्हणून ज्यांनी विषयाच्या दुःखाचे ठिकाणी सुखबुद्धी केली
त्यांनीच मिथ्याअसलेले सर्व अविद्यादिक हे खरें करून दाखविले.

यास्तव हे उत्तम योथ्या, अर्जुना विचार करून पाहतां विषय दुःखदायक आहेत.
तूं कदाचित् चुकून कर्धीं त्या मार्गाला जाशील, म्हणून तुला सावध करीत आहे.

जे पुरुष विरक्त असतात, ते विषयाला विषाप्रमाणे टाळतात, आणि ते निरिच्छ
असत्यामुळे विषयांनीं दाखविलेले सुखरूपी दुःख त्यांना आवडत नाहीं

शक्नोति, इह, एव, यः सोदुम्, प्राक्, शरीर, विमोक्षणात्,
काम, क्रोध, उद्धवम्, वेगम्, यः, यक्तः सः, सुखी, नरः

जो शरीराचा नाश होण्यापूर्वीच कामक्रोधापासून उठणारा आवेग
सहन करण्यास समर्थ होतो, तोच पुरुष योगी व तोच सुखी होय.

पण ज्यांनी देहामध्ये असतानाच देहाच्या वायनाबृती जिंकल्या अशा ज्ञानी
पुरुषांना जीवनांत या दुःखमय व सुखमय विषयांची गोष्टच नसते,
त्यांना अंतःकरणांत एक ब्रह्मसुख अनुभवाला आलेले
असते, त्यामुळे त्यांना बाद्य सुखाची भाषाच माहीत नसते.

ज्याप्रमाणे पक्षी फलाहून वेगळा राहून फलाचा स्वाद घेतो, तसे ते ब्रह्मसुख
द्वैतात भोगायचे नसते; तर तेथे मी ब्रह्मसुख भोगतो असे भोक्तेपणही विसरले जाते.

भोगिं अवस्था एकि उठि । ते अहंकाराचलु लोटी ।
मग सुखेंर्यो घे आंटी । गाढेपणे ॥ १३१ ॥

तिये आलिंगनमेळीं । होये आपेआपु कवळी ।
तेथ जळ जैसें जळीं । वेगळे न दिसे ॥ १३२ ॥

कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोनि हा भाऊँ लोपे ।
तैसें सुख चिं उरे स्वरूपे । सुरतिं तिये ॥ १३३ ॥

ऐसी द्वैताची भाष जाये । मग द्वाणों जरि येक चिं होये ।
तरि तेथ साक्षि कवण आहे । जाणतें जें ॥ १३४ ॥

द्वैषानि असो हें आघवें । एथ न बोलणे काइ बोलावें ।
ते खुण चिं पावैल स्वभावें आत्मारामीं ॥ १३५ ॥

जे ऐसेन सुखें मातले । आपणां चिं आपण गुंतले ।
ते मी जाण निखळ ओतले । समरसाचे ॥ १३६ ॥

ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।
किं महाघोर्धें विकार । केले जैसे ॥ १३७ ॥

ते विवेकाचे गांव । किं परब्रह्मिचे स्वभाव ।
ना तरि अलंकरले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ १३८ ॥

ते सत्याचे सात्त्विक । किं चैतन्याचे आंगिक ।
हें घहु असो एकैक । वनिसि काइ ॥ १३९ ॥

तूं संतस्तवनीं रचसी । तरि कथेची से न करिसि ।
किर निराळीं बोल देखसी । सनागर ॥ १४० ॥

परि तो रस्यातिशयो मुकुळीं । मग ग्रंथार्थु दीपु उजळीं ।
करीं साधुहृदयरातळीं । मंगळउखा ॥ १४१ ॥

त्या भोगामध्ये वृत्तीची अशी एक स्थिती उत्पन्न होते कीं, अहंभावाचा म्हणजे मीपणाचा पडदा ती दूर सारते, मग तो जीव सुखाला गाठ आलिंगन देतो. आणि त्या आलिंगनाचे भरांत आपोआप एकरूपता होऊन जाते. ज्याप्रमाणे पाणी पाण्यात मिसळल्यावर वेगळे दिसत नाहीं, आकाशात वायू लीन झाला की वायू व आकाश हे दोन असे म्हणता येत नाही, तसें या भोगामध्ये केवळ एक ब्रह्मसुखच स्वरूपाने राहते. अशी द्वैताची भाषा नाहिशी होते व मग तेथे दोघे एक झाले असे म्हणावे तर त्या घेळीं एकत्याला जाणणारा तरी दुसरा साक्षी कोण आहें ? म्हणून हे सर्व राहूं द्या. कारण येथें न कलणारी गोष्ट ती नुसती बोलून काय उपयोग ? जो ब्रह्मनिष्ठ आहे, तोच हे मर्म सहज जाणील. जे अशा सुखाने धुंद झाले आहेत आणि आपणच आपल्या ठिकाणीं रत झालेले, त्यांना मी समरसपणाचे -ब्रह्मैकरसाचे ओतीव पुतळेच समजतों; ते आनंदाचें प्रतिविंब किंवा सुखाचे कोंब आहेत, किंवा महान बोधाने आपल्यासाठी लेणींच रचली आहेत.

विवेकाचे मूळ गांव होय किंवा त्यांची मूर्ति म्हणजे परब्रह्माच्या ठिकाणचे स्वभाव किंवा ब्रह्मविद्येचे सुशोभित केलेले अवयवच होत. ते ज्ञानी पुरुष सत्याचेही शुद्ध सत्य होत किंवा ते चैतन्याचे अवयव होत. यावर श्रिनिवृत्तिनाथ म्हणाले, हा बोलण्याचा विस्तार पुरे. तूं एक एक वर्णन कोठवर करणार ? तूं यतांचे वर्णन करताना त्यांत इतका रंगून जातोस की मूळ कथेचे सूत्र तुला आठवत नाही, बोलतोस वहु भलें, पण कथा दूर राहते. परंतु हा स्फुरणाचा आवेग आवरून घे, आणि गीतार्थरूपी दीप प्रकाशित कर आणि इथे साधुसंत आहेत त्यांच्या हृदयाच्या मंदिरात मांगल्याची पहाट होऊ दे.

ऐसा गुरुंचा उवाइला । निवृत्तिदासासि पातला ।
मग तो ह्याणे कृष्ण काई घोलिला । तें चि आइका ॥ १४२ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

जो अंतःकरणांत सुखी झाला व आत्मस्वरूपेच रममाण होतो व आंतरीं आत्मप्रकाश
उजलेला असा योगी, तो ब्रह्मरूप होऊन, शांत असे जें ब्रह्म त्या ब्रह्माप्रत प्राप्त होतो.

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्पषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

ज्यांची पापे नाहींतशी झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, आणि प्राणिमात्रांच्या हिताविषयीं
जे रत आहेत, भगवंताच्या ध्यानांत ज्याचें चित एकाग्र झाले, असे ऋषी शांत असें जें ब्रह्म याप्रत जातात.

अर्जुना अंतःसुखाचां डोहीं । येकसरा तलु घेतला जिहीं ।
मग थिरावौनि ते ही । ते चि जाले ॥ १४३ ॥

अथवा आत्मप्रकाशें चोखे । जो आपणांचे चिंत्य देखे ।
तो देहें चि ब्रह्म सुखे । मानू येईल ॥ १४४ ॥

जें साचोकारें परम । नातःपर निःसीम ।
जिये गांविंचे निष्काम । अधिकारिये ॥ १४५ ॥

जें महर्षीं वाटले । विरक्तां भागा फीटले ।
जें निःसंशयां पीकले । निरंतर ॥ १४६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधापासून अलिप्त असलेले चित्ताला जिंकलेले व परब्रह्म
परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घेतलेले, या देहींचे ब्रह्म होतात.

गुरु निवृत्तिनाथांची अशी आज्ञा ज्ञानदेवांना मिळाली तेव्हा ज्ञानदेव
म्हणाले मग श्रीकृष्ण अर्जुनाला काय म्हणाले, तेंच ऐका.

यः, अन्तःसुखः, अंतरामः, तथा, अन्तर्ज्योतिः, एव, यः,
सः, योगी, ब्रह्मनिर्वाणम्, ब्रह्मभूतः, अधिगच्छति

लभन्ते, ब्रह्मनिर्वाणम्, ऋषयः, क्षीणकल्पषाः,
छिन्न, द्वैधाः, यतात्मानः, सर्वभूत, हिते, रताः

ज्यांची पापे नाहींतशी झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, आणि प्राणिमात्रांच्या हिताविषयीं
जे रत आहेत, भगवंताच्या ध्यानांत ज्याचें चित एकाग्र झाले, असे ऋषी शांत असें जें ब्रह्म याप्रत जातात.

अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहांत ज्यांनी एकसारखी तलाशीच बुडी
दिली ते मग त्याच ठिकाणी स्थिर होऊन तदूपतेला प्राप्त झाले.
किंवा आत्म्याच्यानिर्मल प्रकाशाने जों आपल्या ठिकाणींच चिंत्य
पाहतो, तो या देहीं असतांच परब्रह्मरूप आहे, असे सुखेनैव मानावें.
जें खरोखर अतिशय श्रेष्ठ आहे अथवा जें क्षयरहित व अमर्याद आहे, त्या
ब्रह्मरूप गावाचा अधिकार निष्काम असणाऱ्या या अशा योग्यानाच मिळतो.
ते परमोच्च सुख महर्षींच्या वाट्याला आलेले असते, किंवा वैराग्यवानांच्याच
वाट्याला आलेले आहे व जें नेहमीं संशयरहितास फलदूप होतें;

काम, क्रोध, वियुक्तानाम्, यतीनाम्, यतचेतसाम्
अभितः, ब्रह्मनिर्वाणम्, वर्तते, विदितात्मनाम्

जिहं विषयांपासौनि हीतले । चित्त आपले आपण जीतले ।
ते निश्चिंत जेथ सूतले । चैंति चि ना ॥ १४७ ॥

ते परब्रह्मनिर्वाण । जें आत्मविदांचे कारण ।
ते चि ते पुरुष जाण । पांडुकुमरा ॥ १४८ ॥

ते ऐसे कैसेन जाले । जे देहें चि ब्रह्मत्वा आले ।
हें हीं पूसासि तरि भले । सांक्षेपे सांघो ॥ १४९ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्यक्षुश्वैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नास्याभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, व नेत्रांची दृष्टी दोन्ही भुवयांच्या मध्य
भागी ठेचून, नासिकेमध्ये असलेले प्राण व अपान यांना समान करून,

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
चिंतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

इंद्रिये, मन व बुद्धी यांना आपल्या स्वाधीन करून, जे मोक्षपरायण झाले
व विषय वायना भय, क्रोध या विरहित झाले, तो सर्वदा मुक्तच समजावेत.

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिपृच्छति ॥ २९ ॥

यज्ञ व तप यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर व सर्व भूतांचा हितकर्ता,
अस्या जो मी परमेश्वर, त्या मला जो जाणतो, त्याला शांतीचा लाभ होतो.

तरि वैराग्याचेन आधारे । तिहिं विषय द्वयडूनि घाहिरे ।
शरीरीं एकंदरै । केले मना ॥ १५० ॥

साहाजे तिहिं संधिसिं भेटी । जेथ भ्रूपल्हवां पडे गांठि ।
तेरथ पाठिमोरी दीठी । पाउखौनियां ॥ १५१ ॥

ज्यांनी आपले चित्त विषयांपासून दूर घेऊन आपले आधीन करून ठेवले आहे, असे
पुरुष ज्या ठिकाणी दृढ व शांत होऊन निजलेले असतां, पुन्हा जागे होतच नाहीत,
आत्मज्ञानाचे साध्य जें मोक्षरूप परब्रह्म, तेच ते पुरुष
म्हणजे मूर्तिमंत परब्रह्मच होत. पंडुकुमरा हे तूं समज,
ते पुरुष या स्थितीला कसे पोंचले, देहांत असतां ते ब्रह्मस्वरूपाला
कसे आले, ही विचारशील तर ते आम्ही चांगले, थोडक्यांत सांगतो.

स्पर्शान, कृत्वा, बाह्यः, बाह्यान्, चक्षुः, च, एव, अन्तरे भ्रुवोः,
प्राणापानौ, समौ, कृत्वा, नास्याभ्यन्तर, चारिणौ

यत, इन्द्रिय, मनः, बुद्धिः, मुनिः, मोक्ष, परायणः
चिंता, इच्छा, भय, क्रोधः, यः, सदा, मुक्तः, एव, सः

भोक्तारम्, यज्ञ, तपसाम्, सर्वलोक, महेश्वरम्
सुहृदम्, सर्व, भूतानाम्, ज्ञात्वा, माम्, शान्तिम्, ऋच्छति

तर वैराग्याच्या आधाराने अंतःकरणांतील विषयवायना
बाहेर काढून देऊन मन शरीरामध्येंच अंतर्मुख केले,
इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिन्ही चेतनेच्या प्रवाहांची, भुवयांच्या
मधोमध जेथे भेट होते तेथे दृष्टी स्थिर करून मागें फिरवितात,

सांदूनि दक्षिण वाम । प्राणापान सम ।
चिर्तेसिं च्योम- । गामिये करिति ॥ १५२ ॥

तेथ जैसीं रथ्योदके सकले । घेउनि गंगा समुद्रीं मिळे ।
मग एकैक वेगले । काढूं नैये ॥ १५३ ॥

तैसी वासनांतरांची विवंचना । मग आपैसी पाउखे अर्जुना ।
जेव्हलि गगनीं लो मना । पवने कीजे ॥ १५४ ॥

जेथ हें संसारचिन्त उमटे । तो मनोरूपु पट फाटे ।
जैसा सरोवर आट । मग प्रतिमा नाहीं ॥ १५५ ॥

तैसे मनपण मुदल जाये । मग अहंभावादिक के आहे ।
द्वाणौनि शरिरे चि गगन होये । अनुभवी तो ॥ १५६ ॥

आद्यं मागा मत सांघितले । जें देहीं चि ब्रह्मत्व पातले ।
ते एणे मार्ग आले । द्वाणौनियां ॥ १५७ ॥

यमनियमाचे डोंगर । अभ्यासांचे सागर ।
ऋमूनि हें पार । पातले ते ॥ १५८ ॥

तिहिं आपणें करुनि निर्लेप । प्रपंचा घेतले माप ।
मग साचाचे चि रूप । होउनि ठेले ॥ १५९ ॥

ऐसा योगयुक्तिचा उद्देशु । जेथ बोलिला हषीकेशु ।
तेथ अर्जुनु सुडंसु । चमत्कारला ॥ १६० ॥

तें देखिलेयां कृष्णे जाणितले । मग हांसौनि पार्था द्विणितले ।
हें काइ पां चित उवाइले । इये बोलीं तुऱ्हे ॥ १६१ ॥

तंच अर्जुनु द्वाणे देऊँ । परिचित्तलक्षणाचा राऊँ ।
भला जाणितला जी भाऊँ । मानसु माझा ॥ १६२ ॥

उजव्या व डाव्या नाकपूर्डींतून जातयेत असलेल्या वायूची गती बंद करून प्राण व
अपान त्यांचे सुषुम्नेत ऐक्य करून त्याच्यासमवेत ते चित्ताला आकाशगामी करतात.
मग ज्याप्रमाणे रस्त्यावरील पाण्याचे ओहोल गंगेला मिळतात, त्यांना घेऊन
गंगा समुद्राला मिळते, त्या वेळेला मग ते पाणी वेगळे निवडता येत नाही.
त्याप्राणे अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधाने लय
होतो, त्यावेळीं, तशी अनेकविध वासनांची निवडणी सहजच शेवटास येते.
ज्या मनोरूप पटद्यावर बाहेरच्या जगाचे चित्र उमटते तें मनोरूप वस्त्रच
फाटले जाते. ज्याप्रमाणे सरोवर आटल्यावर त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाही,
त्याप्रमाणे मनाचे मनपण मुळींच नाहींसे झाल्यावर मग अहंकार इत्यादी राहतीलच
कुठे? म्हणून अशा रीतीने तो आत्मानुभवी पुरुष शरीरानेच ब्रह्म होतो.
आम्ही मागें सांगितले की, कांही पुरुष या देहाला धारण करीत असतांनाच
ब्रह्मत्वाला पोंचतात ते याच मार्ग प्रवास करते झाले, म्हणूनच !
त्यासाठी प्रथम यम व नियम यांची डोंगरचढणीसारखी कठीण
साधना करून, आणि योगाभ्यासाचे सागर ओलांडून, हा पळा गांठतात.
त्यांनी स्वतःला शुद्ध करून प्रपंचाची योग्य किंमत केली,
म्हणून ते स्वतः खाय्या ब्रह्माचे स्वरूप बनून राहिले,
याप्रमाणे जेव्हां, श्रीकृष्णांनीं योगयुक्तीचा अभिप्राय प्रदर्शित केला, आणि
अर्जुन हा फार मार्मिक श्रोता असल्यामुळे त्याला मोठा चमत्कार घाटला.
श्रीकृष्णाच्या हें सर्व लक्षांत आले, आणि ते त्याला किंचित्
हस्त म्हणाले आमच्या बोलण्याने तुऱ्हे चित्र प्रसन्न झाले का ?
तेव्हां अर्जुन म्हणाला, दुसऱ्याच्या चित्तांतले भाव ओळखण्याच्या बाबतीत
तुम्ही अगदी राजे आहात. माझ्या चित्तांतला अभिप्राय चांगला ओळखलांत.

मियां जें विवरनि काहीं पूसावे । तें आदिं च कळिले देवे ।
तरि बोलिले तें चि सांघावे । विवळ करुनि ॥१६३ ॥

यळविं तहै अवधारां । जो दाखविला तुव्हीं अनुसारा ।
तो पक्षणेयाहूनि पायेउतारा । सोहापा जैसा ॥ १६४ ॥

तैसा सांख्याहूनि पाहा प्रांजला । परि आद्वांसारिखेयां जी अभोलां ।
एथ आथि काहिं प्रकाळा । तो साहों ए घर ॥ १६५ ॥

ह्याणौनि एक वेळ देवा । तो चि पडिताळा घेयावा ।
विस्तरैल तहै सांघावा । साध्यंतु चि ॥ १६६ ॥

तंव कृष्ण ह्याणति हो कां । तुज हा मार्गु गमला नीका ।
तरि काइ जालें ऐकिजो कां । सुखें बोलें ॥ १६७ ॥

अर्जुना तूं परियससी । परियसौनियां अनुष्ठिसि ।
तरि आद्वासि वाणि काइसी । सांवैं वापा ॥ १६८ ॥

आदिं चि चित्त मायेचे । वरि मीस जालें पटियंतेयाचे ।
आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचे । कवण जाणे ॥ १६९ ॥

ते ह्याणों कारुण्यरस्याची वृष्टि किं नवेया स्नेहाची यृष्टी ।
हें अस्यो नेणिजे दिठी । हरिची चानुं ॥ १७० ॥

जे अमृताची जाणों ओतली । किं प्रेम चि पेउनि मातली ।
ह्याणौनि कां अर्जुनमोहें गुंतली । निगों नेणे ॥ १७१ ॥

हें घूं जें जें जलियजैल । तेणे कथेसी चि फांकु होईल ।
परि तें स्नेह रूपा नैयेइल । घोलवरि ॥ १७२ ॥

ह्याणौनि विसुरा काइ येणे । तो ईश्वरु कवलावा कोणे ।
जो आपुले मान नेणे । आपण चि ॥ १७३ ॥

देवा, मीं जें कांहीं तुम्हांस विचारपूर्वक पुसावे, तें तुम्हीं आर्थिच
जाणलें, तर आतां बोललेला विषय विस्तारपूर्वक सांगावा.
बाकी योगशास्त्राचा जो मार्ग तुम्हीं दाखविला, तो पाण्यांतून
पोहून जाण्यापेक्षां पायउतार जसा सोपा असतो, तसा आहे.
तसा हा योगमार्ग सांख्याहून सोपा आहे. परंतु आमच्या सारख्या दुर्बलांना
येथे हा मार्ग अनुसरणे तसे कांहीसे वेळ खाणारे, पण तें सहन करतां येईल.
म्हणून देवा, एक वेळ त्याचाच अनुवाद करावा; आता अशानें विस्तार
होईल खरा; पण तो योगमार्ग आरंभापासून अखेरपर्यंत सांगाच.
तेच्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, हो का ? तुला तो योगमार्ग चांगला आंवडला
आहे, तर हरकत काय आहे ? तोच आम्ही तुला आनंदाने सांगतो, ऐक.
अर्जुना, तूं ऐकतोस व ऐकून त्या प्रमाणे आचरण
करतोस मग तुला हें सांगायला आम्हीच का उणे पढूं ?
अगोदरच मायेचे चित्त प्रेमल असतें. त्यांतही आवडत्याचे निमित्त
झालें मग आतां त्या स्नेहाचे अद्भुतरूप कळेल तरी कुणास ?
ती हरीची कृपादृष्टि अर्जुनाकडे वळवली तिला काय अमृताची वृष्टी म्हणूं, कीं
नवनवीन स्नेहाचीं ती यृष्टी, त्या दृष्टीचे वर्णन कर्याचे करावे, हे आम्हांस कळत नाहीं.
ही हरीची दृष्टि अमृताचीच ओतलेली होती अथवा अर्जुना
विषयीचे मोहांत गुंतून तेथून ढळणे तिला शक्यच नव्हते !
परंतु असे जों जों वर्णन करावे, तों तों त्याने नुसतें विषयांतर मात्र घडेल,
पण कितीही बोलले, तरी त्या स्नेहास शब्दरूप कांहीं देतां येणार नाहीं
पण यांत आर्थ्यर्थ तें कसले ? कारण जो ईश्वर आपले प्रमाण
काय ते स्यतः जाणत नाही तो कोणी आकलन करावा ?

तर्हीं मागिला धनीआंतु । मज गमला साविया चि मोहिन्तु ।
जें बलात्कारे असे द्वाणतु । परियसै परिस ॥ १७४ ॥

अर्जुना जेणे जेणे भेदे । तूळे कां वित बोधे ।
तैसै तैसै विनोदे । निरूपिजैल ॥ १७५ ॥

तो काइसेया नांव योगु । तेयाचा कवण उपयोगु ।
अथवा अधिकारप्रसंगु । कवणां एथ ॥ १७६ ॥

ऐसे जें जें काहीं । उक्त असे इये ठांडे ।
तें आधवें चि पाहीं । सांघैन आतां ॥ १७७ ॥

तूं चित देउनि अवधारीं । ऐसे द्वाणौनियां हरी ।
बोलिजैल ते पुढारी । कथा आहे ॥ १७८ ॥

तर मारील घोलण्याच्या अभिप्रायावरून मला असें घाटतें कीं, ते अर्जुनाच्या मोहांत
सहज गुंतले होते, म्हणून मुद्दाम आपण होऊन एक रे बाबा एक असे सांगत आहेत.

अर्जुना ज्या ज्या रीतीने तुळे समाधान होईल व
तुल समजेल, तसें तसें विवेचन मी आनंदानें करतों.

त्या योगाला कय म्हणतात, त्याचा उपयोग
कोणता, आणि तो आचरण्यास अधिकारी कोण,
हे आणि असेच जे जे या बाबतीत शास्त्राचे
सांगणे आहे तें सगळेंच एक, तुल सांगेन, म्हणतों.

तूं मन लाघून हें एक. असे म्हणून श्रीकृष्ण जें घोलले, तेंच
पुढे निरूपण होणार आहे. असे निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले.

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंघादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अध्याय सहावा

रायातें ह्याणे संजयो । तो चि अभिप्राओँ अवधारिजो ।
कृष्ण सांघति आतां जो । योगरूपु ॥ १ ॥

साहाजे ब्रह्मरसाचें परगुणे । केले अर्जुनालागि नारायणे ।
किं तिया चि अवसरीं पाहुणे । पातलों आदीं ॥ २ ॥

कैसी दैवाची थोरी नेणिजे । जैसें तान्हलेयां तोय येविजे ।
किं तें चि येवि करुनु पाहिजे । तंव अमृत आहे ॥ ३ ॥

तैसें आदीं तुक्कां जालें । जें आडमुठी तत्व फावलें ।
तंव धृतराष्ट्रे ह्याणितलें । हें न पुसों तूतें ॥ ४ ॥

तेया संजया येणे बालें । रायाचे हृदय चोजवलें ।
जें अवसरीं आहे घेतलें । कुमारांचिया ॥ ५ ॥

हें जाणौनि मनीं हांसिला । ह्याणे ह्यातारा मोहें नासिला ।
यळविं बोलु तरि भला जाला । अवसरिंचा ॥ ६ ॥

परि तें तैसें कैसेन होईल । जात्यंधा कैंचें पाहील ।
तेविं च एरु यें घेईल । ह्याणौनि भिर ॥ ७ ॥

परि आपण चित्ति आपुलं । निकियापरी संतोषला ।
जें तो संचादु कं फावला । कृष्णार्जुनाचा ॥ ८ ॥

तेणे आनंदाचेनि धालेपणे । साभिप्रायें अंतष्करणे ।
आतां आदरेसी बोलणे । घडैल तेया ॥ ९ ॥

तो गीतेमाजि षष्ठिचा । प्रसंगु अस्ये आणिचा ।
जैसा क्षीरार्णविं अमृताचा । निवाडु जाला ॥ १० ॥

तैसें गीतार्थाचें सार । जें विवेकसिंधुचें पार ।
नाना योगविभवभांदार । उघडलें कां ॥ ११ ॥

मग संजय राजा धृतराष्ट्राला म्हणाला, राजा, आतां, श्रीकृष्णांनी
योगाबद्दल जो आपला अभिप्राय सांगितला, तो ऐक.
श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास्य ब्रह्मज्ञानाचें पारणे केले. आणि
योगायोगाने त्याच क्षणीं आम्ही अतिथिरूपाने उपस्थित झाले.
आपल्या सद्गळ्याची थोरवी अवर्णनीय आहे ! जसें तहानलेल्याने पाण्याचा
घोट घेऊन त्याची चव पाहावी, तों त्यास कलायें, कीं तें अमृत आहे
तसेच आज तुमच्या आमच्या संवंधे घडून आलें आहे, अकल्पनीय रित्या ब्रह्मज्ञान
आम्हांसमोर ठाकले. तेव्हा धृतराष्ट्र म्हणाला, अरे आम्ही तुला हे विचारले नाही
राजाचें भाषण ऐकून, संजयाला राजाचें अंतःकरण कळून
आले व वाटले हा फुत्रांच्या मोहामध्ये अगदींच बुडाला आहे,
हे लक्षांत येऊन संजयाला ह्यूं आले व तो मनांत म्हणाला, हा म्हातारा मोहाने अगदींच
कामांतून गेला आहे, एर्धीं या वेळेला प्रतिपादन तर फार चांगले झालें आहे.
परंतु या संचादाची गोडी याला कोठून लागणार ? जो जन्मांध आहे त्याला
कधीं तरी उजाडतें का ? पण धृतराष्ट्र रागवेल, म्हणून संजयामनीं भ्याला.
पण आपल्याला श्रीकृष्णार्जुनांचा संचाद ऐकावयास मिळाला असें
वाढून तो संजय आपल्या मनांत मात्र फारच आनंदित झाला होता.
त्या आनंदाच्या तृप्तीने श्रीकृष्णाच्या बोलण्याचा अभिप्राय मनामध्ये
घेऊन, तो धृतराष्ट्राला आदरपूर्वक पुढील कथा सांगेल.
क्षीरसागराचें मंथन करतांना जशी अमृताची प्राप्तीझाली, तसा हा
गीतेतील सहावा अध्याय म्हणजे तत्त्वनिर्णयाचें स्थान आहे,
त्या प्रमाणे हा सहावा अध्याय गीतेच्या अर्थाचें सार आहे. किंवा तें आत्मानात्म
विवेकरूपी समुद्राचे पैलतीर म्हणतां येईल. किंवा सर्व योगसंपत्तीचा उघडा खजिना,